

Unitárius történetírás és Kálvinorthodoxia.

Első Rész.

Családügy és orthodox politika.

III. Fejezet.

(Folytatás.)

A mesteri kézzel reá szabott külforma is mindjárt szemünk elé tünteti a *Defensio Orthodoxae Fidei* nemes beltartalmának rejtettebb szépségeit. Csaknem zavarba jövünk, hogy a tollunk alá kerülő szebbnél szebb virágokból melyiket ne fűzzük a protestáns orthodoxia homloka köré illő illatos díszkoszoruba.

Baromi butaság jellemzi Kálvin szerint Servet halálát (in eius morte apparuit belluina stupiditas), a honnan nyilván kitetszik, hogy ő sohasem vette komolyan vallását. Csak henye gazficzkók csinálhatnak mártírt ez esztelen makacs emberből. (Bock: II. 371.) Midőn a vesztőhelyre ért, a mi *legérdemesebb* testvérünknek, Farelnek intése, bár nehezen, mégis rávette, hogy kérje fel a népet, könyörögjön vele együtt. Miként engedhette ezt meg lelkiismerete, azt én meg nem foghatom; mert ő azt írta volt egyszer sajátkezűleg, hogy ördögi hit uralkodik köztünk (csak ördögi hit teremhet ily pokoli gyümölcsöket, — jegyzi meg Porter); és hogy nekünk sem egyházunk, sem istenünk, mert a kis gyermekek kereszttelésével megtagadjuk a Krisztust. Vagy nem megszenteltetés a szent szövetségnek — kérdi a megbotránkozott Kálvin — közös istent és hitet vallani egy hitetlen és szentségtelen néptömeggel? És valóban Farel intette is a népet, hogy könyörögjön érte; de csak úgy, hogy az Ur megkönyörülvén a máskülönb en elveszett emberen, hozza őt vissza a józan értelemre utálatos tévelygéséből. (Könyörögni egy vádindítvány szellemében! — jegyzi meg Hall és Porter.) Ó (értsd: Servet) ez alatt legkisebb jelét sem mutatta a megbánásnak. (*Def. Orth. Fid.* 62. Porter: 31.)

Leírván így orthodox szellemben Servet halálát, áttér tudós Kálvinunk ellenfele tudományának *kellő* megvilágítására. Állítja, hogy „mindazon botrányos tévelygések között, melyekkel a sátán elhomályosítani akarta az újonnan feléledt evangélium világosságát, azon hitelenségek sokasága, miket Servetus okádott elé az ő könyveiben, felette áll minden más utálatosságnak.“ Egy néhány lappal előbb Kálvinunk szerint: „a halott maradványai dögleletes büzt gőzölögtek ki“; azért kellett néki tollat fognia kezébe. (*Defensio*: 7. Porter: 71.)

Más helyen meg Servet iratait számárordításnak nevezi „Kálvinnak nagy és nemes lelke“ (*Révész*: 158.) s ez épületes hangon beszél keze közt kimult áldozatáról egész könyvében keresztül. „Ocsmány eb“, „spanyol kutya“, „oktalan barom“, „pokolbeli barom“, „czudar“, „sátánfajzat“, -- ilyenek voltak a kegyes megemlékezések, melyekkel el-siratta sírba tett ellenfelét ama „fönséges szellemü és lelkületü“ mint-ember, ki álmélkodó történetírója szerint oly „nyájas és gyöngéd magaviseletü volt“ s „még nemesebb tulajdonai is oly túlzó pontokig fejlődtek ki, hogy a kellő határt túiszárnalyták.“ (*Révész*: 287. 291.)¹⁾

Az „Orthodox hit védelme“ egy másik klasszikus oldalának, az orthodox őszinteségnek behatóbb méltatása a fennebbiek után talán mellőzhető. Porter lapokon keresztül világítja meg Kálvín jellemző igazmondásait. Hogy t. i. a viennei feladás nem egyébe volna gonosz emberek rágalmánál; hogy Kálvín legszelidebb módon törekedett mindig a jó útra visszatéríteni Servetet; hogy ő nem viseltetett oly halálos gyűlölettel iránta (me non ita capitaliter fuisse infestum), hogy „egy kis szerénységgel“ (*sola modestia*), „hacsak eszt el nem veszti, életét meg ne menthette volna“; hogy ő bárminemü személyes sértést is Servet ellen soha el nem követett; hogy ő szives készséggel beleegyezett ügyöknek a helyét egyházak elé terjesztésébe s hogy a svájci theologusok mindannyian Servet halálát kívánták... Jámbor-ságának bizonyítgatásában annyira elragadja őt a szent buzgóság, hogy pillanatra megfeledez mind a hires következetességről s mind könyve tulajdonképeni tárgyáról, mely az eretneküldözés és Servet kivégeztetése törvényes voltának igazolása lett volna, s érdemül tudja be magának, hogy ő egyetlen szót sem ejtett ki a büntetés felől, mihelyt S bünös volta kimondatott. Kálvín meggyőződése szerint e pontra nézve is minden jó ember fényes tanubizonytságot tesz mellette és a rosszak bármit mondjanak, ők bizonyítani fogják az ellenkezőt. (*Defensio*: 8. *Porter*: 52.) — Kevésbé gyöngéd lelkiismeret is visszariadt volna e vakmerő szavaktól. Hisz azok közé „a jó emberek“ közé kétségkívül a „legérdemesebb“ Farel is hozzátartozott, a kinek Kálvín 1546. febr. 13. 1553. aug 20. és okt. 14. és 26-án a már ismert őszintébe vallomásokat írta. Ámde a tág lelkiismeretü genfi próféta, hogy a debreczeni történetíró találó szavaival éljünk: „nem olyan ember volt, a kit *holmi sophisma, csel, taktika, politika* s más *efélék* töre könnyen megfoghatott volna“; „hanem olyan, a ki egész

¹⁾ Révész Imre mélységesen hallgat Kálvín szidalmairól. Arról még kevésbé szól, hogy e szent szitkok stílusának legklasszikusabb oldalát képezik. Castellio, ki korának egyik legnemesebb lelkü férfia volt, nem mulasztá el egybe-gyűjteni azon gyalázó neveket, melyekkel Kálvín csak egy rövid kis iratkában is fölrakáztá őt:

— Vocas me subinde in Gallico libello: blasphemum, calumniatorem, malignum, canem latrantem, plenum ignorantiae et bestialitatis, sacrarum literarum impurum corruptorem, impudentem, impurum canem, impium, obscenum, torti perversique ingenii, vagum balatronem, nebulonem vero apellas octies; et haec omnia longe copiosius, quam a me recensentur facis in libello duorum foliorum et quidem perparvorum. *Lerky*: Felvilágosodás tört. II. 55.

Ime a mi Méliun-unk, Geleji Katonánk etc. honnan szedték legszebb szó-virágaikat.

életével s épen e ponton is megbizonyította azt, hogy 'az igazság mellett *elszánt jellem előtt csakugyan nincs tehetetlenség.*" Még ennél is jobban reá illik e szép passus csattanós befejezése: ... „s a valódi igaz hit — *hegyeket mozdíthat ki helyökből.*“ (*Révész*: Kálv. élete. 150.)

A „Defensio Orthodoxae Fidei“ nem tette meg a kívánt hatást. „Az embereket sokszor helyes úton vezeti az ösztön, mikor szellemi vezérek félre óhajtják őket vezetni“, mondja igen találóan Szász Károly. (*Budapesti Szemle*. XVII. 239.) Még magának Kálvinnak benső barátjai közül is sokan elégtelenségeket fejezték ki a rossz ügynek még rosszabb védelme felett. (Lásd *Beza*: Vita Calvini ad A 1553 — *Trechsel*: I. 262. 263. 268.) Nem tetszett különösen Hallernek, a berni lelkésznek. (*Porter*: 47. *Bock*: II. 369. 370.) Zur-Kinden Miklós is, Bern város jegyzője, megirta nyíltan 1554. febr. 10. Kálvinnak, hogy ő is azok számába tartozik, kik az eretnekek kivégzését nem tudják helyeselni. A „Defensio“-t is jobban tette volna, ha a tanács nevében adja ki, s nem pedig a saját (és kartársai) neve alatt. (*Trechsel*: I. 268. 269.) Maga Kálvin érdekesen panaszolja el egyedül állását Bullingerhez írt levelében. Csak ez egy barátja tudja őt megérteni. Mások erősen gáncsolják, hogy ő a kegyetlenségnek és szívtelenségnek apostola, mivel azt, ki kezei miatt veszett el, még holta után is tovább üldözi. (Alii me durius exagitant, quod saevitiae et atrocitatis sim magister: quod mortuum hominem, qui manibus meis periit, calamo proscindam.) Sőt jóakarói közül is némelyek azt óhajtják, vajha örökre békét hagyott volna az eretneküldözés védelmének. (Sunt etiam quidam non malevoli, qui argumentum illud nunquam me attigisse cuperent, de Haereticis puniendis.) Szerencsére magát Bullingert bírja e hibában, ha ugyan hiba az, társul, a ki tanácsadója, sőt biztatója volt könyve kiadásánál. Legyen gondja tehát Bullingernek arra, hogy jól felkészüljön az elkerülhetetlen viadalarra. (*Mosheim*: Neue Nachrichten. 107.)

Bullinger, az eszes, ügyes Bullinger vette tehát ismét kezébe az újra veszélyben forgó ügyet. A kapott atyai intésre tüstént munkába állt s a legorthodoxabb érdekközösség legott megmozdult, hogy az alkalmatlan közvéleményt lerázza a „legnagyobb reformátor“ nyakáról. A jó barátok köre megértvén az idők jelét, a papi tekintély védésére csakhamar mind a megtámadott Kálvin mellé seregelt. Maga Bullinger alig találhatott elég vastag ludtollat, hogy a „pokolból feljött spanyol“ gonoszságát méltóképpen lerajzolgathassa. A tudós Béza félbeszakította tanulmányait s gondosan kidolgozott értekezésekben kezdte el magasztalni dicső előljáróját, a ki maga volna a megtestesült szerénység, antik izlésű poétánk szerint s a kitől erényt tanulhatna maga az erény is. A „szelid“ Melanchthon, kit 1530-ban még „a legmélyesegesebb örvény választott el a helvétáktól“ (*Révész*: 299.) s ki most Servetben egy makacs vitakozótól szabadult meg, vénségére, hogy kidőlt mellőle az erős Luther, mint akár „Farel pater“, oly készséges szócső lett Kálvin és Bullinger kezében: kegyes szemfortatások közt dicsőítgette az Isten fiát, a ki a genfi prófétát kiválóan kegyes tettében elvezérelte, mert a mostani Melanchthonunk szerint

egészen igazságos dolog halálra adni az eretnekeket. Chamier Dávid szerint Servet békén tudott élni a katolikusok között; de mihelyt Genfbe jött, rögtön megérezte az igazság erejét Kálvinban és a szent szigorúságot a kegyes tanácsban. Turretine Ferencz szintén helyeselte az eretnekek kivégzését; de óhajtotta, hogy azt csak mérséklettel tegyék. Tehát a jámbornak csupán a mérsékelt gyilkolások tetszettek.

Urbanus Rhegius az emberek legmegátalkodottabbját, Halesius Sándor egy új Mohamedet, Martyr Péter az ördögnek élő fiát kárhoztatta el a „Defensio“ kiczérezett spanyol eretnekében. Készséggel hozzájuk csatlakozott Viret, Farel, Musculus, ; félmagyar Grynaeus, szóval Kálvin egész külső táborkara: mind megannyian tapsoltak a „Mester“ félt és féltett tekintélyének; mindannyian többé vagy kevésbé helyeselték, hogy a genfi máglya fényesen megmutatta a gondatlan katolikusoknak, hogy az éber protestáns egyház *ime még náloknál is kegyesebb*. Az örvendező Béza nagy gonddal gyűjtögette össze a genfi ballépést kedvezően megítélő nyilatkozatokat. És ez egész felsorolt fényes evangéliumi csapatban egy szál elszánt Dávid sem akadt, ki a szelid és türelmes Jézus ember- és igazságszerető tanításait az orthodoxia fölként Goliáthjának ó-testamentumi vitézkedése fölé magasztalni merészelt volna. Pedig a Mester, ha nem csalódunk, az orthodox s így szintén üldözésre hajló zsidósággal szemben e szavakat hangóztatta: „Arról ismernek meg benneteket, hogy az én tanítványaim vagytok, ha egymást szeretitek.“ (*Porter*: 48. 49. *Tollin*: 4. 5. *Bock*: II. 379. 380. *Lecky*: A felvilágosodás tört. II. 43. 51. 56.)

A triumpháló lelki hadvezér azonban nem sokáig maradhatott újabb „rágalmazók“ nélkül. Akadtak, kik a kegyetlen diadalkocsit nem nézhették minden borzalom nélkül s a véres római babért megmosdatták egy kis szentelt vízben. Hajdani jó barátja, Castellio, bázeli egyetemi tanár, kit Kálvin azért üldözött el Genfből, mert fölismerte, hogy az „Énekek éneke“ zsidó szerelmi költemény, a mellett mind a praedestinatiót, mind Krisztus pokolra szállását megtagadta, vette fel most merész kézzel a tollat ellene. Castellio Socini Laelióval, Kálvin és Bullinger másik tudós barátjával, egyetértve a „Defensio“ után csakhamar egy nemesangu művet adott ki, melyben számos régi és újabb tekintélyre utalással élénken kárhoztatja az eretneküldözést. (*De Haereticis*. 1554). E nevezetes műben hivatkozik Luther, Butzer és Bullingerre, sőt magáról Kálvinról is kimutatja azt, hogy az *Institutio korábbi* kiadásaiban a vallástürelmet hátrározottan pártolta. Ugyancsak a fáradhatatlan Castellio Socinussal még 1554-ben kiadta a *Contra Libellum Calvini*-t, melyben behatón megvilágítván Servet pörét és halálát, egy Calvinus és Vaticanus közt folyó párbeszédben a *Defensio Orth. Fidei* sophismáit teszi semmivé. Több kisebb és nagyobb szabadszelleme munka hagyta el még a sajtót Clebergius, Acontius, Minos Celso és mások tollából. Költeményeket is irtak Kálvin zsarnoki és embertelen bánásmódjáról. (Camillo Renato, Lismanini s utóbb a magyar Basilius István.) De mindannyiok közt egyik sem támadott oly hévvel és bátran az uraloma

felkapó protestáns orthodoxiára, mint a nemes Castellio és az elvultan élő szelid Socini, kik merészen kijelenték, hogy ha Krisztus maga Genfbe jönne, ott megint keresztre feszítenék. Kimondják nem kisebb bátorsággal, hogy ha meg is ölték Servet testét, de él még szelleme, mely elsöpri az új pápát és Rómától kölcsönzött elveit.¹⁾ E mellett a teljes vallásszabadságot, mint a keresztény felvilágosodás legfőbb kötelességét és legszebb ékességét, hirdetik.²⁾ A dogmák czélja pusztán az emberiség javítása. Szerintök a szentháromság, praedestinato, szentségek kérdései még csaknem áthatlan homályba vannak burkolva s nincs a mellett semmi jóra czélzó erkölcsi hatásuk: nem kell tehát mellettök megállapodni. Ily meddő kérdések miatt az üldözés képtelenség, sőt kegyetlenség volna. Csak az emberiség átka lehet az oly vallás, melynek az üldözés alkotó elemét képezi. (*Trechsel*: I. 265—268. 321. *Lecky*: II. 52—57. *Bock*: II. 378—380. *Porter*: 59—60.)

Kálvin és egy-két hűséges bajtársa a „legvadabb keserűség hangján“³⁾ utasították vissza a most ellenök fellépő szabad eszméket. Sőt a tudós Béza nem átalotta még azt is kimondani, hogy ördögi hitágazat a lelkiismeret szabadsága. Veszélyeztetett ügyöket a szokott orthodox fegyverekkel törekedtek megvédeni és diadalra juttatni. Bevádolták Castelliót a bázeli tanács előtt s a legkülönfélébb rágalmmal próbálták eltenni őt láb alól. Nem is nyugodtak mindaddig, míg nem kiüldözhatték végre e hálátlan világból. A hajdani jó barát „ezer bántalom“ és a „leggorombább rágalmak“ közt még tolvajságot is fogott rá, a mért az elszegényült tudós ki-kiment az áradó Rajnához, hogy a vizen uszó fából, mi senki tulajdona, éhező

¹⁾ Castellio a máglyán vonagló Servettel így kiált fel az üdvözítőhöz: — Ezt parancsoltad volna; ezt hagynád-e jóvá, Krisztus? Valódi hiveid azok, kik ily áldozatot mutatnak be neked? Meghivatod-e magadat ily áldozati vendégséghez. hogy ember-hust egyél? ... Oh, istentelen, átkozott emberi vakmerőség, kik Krisztusnak tulajdonítják azt, a mit a sátán ösztönzésére műveltek! *Sárospataki füzetek*. 1863. 592.

²⁾ Lecky érdekes fejtegetése szerint Zwingli is, Kálvin előde, ellene volt a vallásüldözésnek; Socinus pedig oly határozott apostola volt a türelemnek, hogy azt sokáig felekezete egyik különös alaptanának tekintették. Jurieu még a XVII. században is a türelmet általában socinian dogmának nevezte. (Le dogme Socinien. Így nevezi Bossuet is.) Kálvin tekintélye annyira reá kényszerítette az addig szabadelvű irányban haladó protestánsokra a Szt. Agostontól kölcsönvett eretneküldözést, hogy a XVI. század végén már azon egyszerű állítás, hogy az embereket hitvallásukért vagy eretnek nézet védelmezéseért nem kell elevenen megégetni, nem volt egyéb, mint heterodoxia. Hallam azt mondja: Az üldözés a reformált egyháznak halálos eredendő bűne. — Az unitáriust kivéve, egyetlen egy ker. egyház sem lépett fel az általános szabad vallásgyakorlat jogának védelmére. A protestántizmusnak csak annyiban tulajdoníthatjuk a vallásszabadságot, hogy a reformációnak köszönhető a rationalistikus szellem feltűnése, melyet Kálvin Servetben máglyára kárhoztatott s mely végtére erőt vevén az uralkodó orthodoxián, megszüntette az üldözést. V. ö. *Lecky*: Felvilágosodás tört. II. 50. 60. 63. és 23.

³⁾ *Lecky*: II. 54. Vessd össze: „Erre következett Kálvintól és Bezától egy irod. vita, a melyben kifejezett *káromlások* és *indulatkötörések* mindent felülhaladnak s melyek szomorú tanúságot tesznek arról, hogy a hitbuzgóság még a nagy embereket is milyen *embertelenné* teheti.“ *Sárospataki Füzetek*. 1863. 592.

családja számára fagyos szobáját befűtse. „Kálvin mikor őt lopással vádolta — így nyilatkozik földije — rágalmazta életét és bántalmazta szegénységét.“ (*Nisard* : I. 313. *Bpesti Szemle* XVII. 240. *Lecky* : II. 54—56. — Vesd össze Révész több mint saját szerű előadásával. *Kálvin élete* : 113. 114. 227—229.)

Míg a tudományos viták terén az orthodoxia szokott fegyvereivel küzdött Kálvin, azalatt a lázongó genfiakkal is elbánt az ő jól ismert államférfiúi erélye és tapintata szerint. Mindenek előtt a szomszéd városok hatóságához folyamodott kegyes pártfogásért s Bullinger közreműködésével a Servet-ügyben már egyszer láttuk szép komédiát még egyszer eljátszották teljes sikerrel. (*Révész* : 204—212.) Megszilárdítván így az ingadozó tekintélyt, a legközelebbi tisztújításnál lehetőleg mind csak az ő híveit juttatta be a városi közhivatalokba. Az így nyert befolyás felhasználásával azután tömérdek francia menekültnek adatta meg a kívánatos genfi polgárjogot. (*U. o.* 213.) Ily kerülő utakon most ismét kezébe kerülvén a hatalom, saját szávaiként : „a leghatározottabban lépett fel, hogy ellenfeleit *utolsó* döntő harcra hívja ki.“ Véres összecsapás történt, melyben Kálvin hívei, az imént földönfutó francziák, legyőzték az őket befogadó genfiakat. „*Nem sok vérbe*“ került a végső diadal, biztosít bennünket a kegyes Révész s 1555. május 18. óta mindenható ura volt kegyes Kálvinunk a szerencsés városnak, mely őt 1536-ban mint bolygó menekültet fogadta be vendégszerető falai közé. A tősgyökeres polgárok vagyonuktól megfosztva irgalom nélkül száműzettek ősi otthonukból s az imént még büszke patricius családok földönfutó koldusokként széledtek el a szomszéd svájci városokban. (*Révész* : 214—216. *Bpesti Szemle* : XVII. 241. *Nisard* : I. 300.)

Csakis ily fondor cselszövények és véres küzdelmek árán ért el „legnagyobb“ vallásalapítónk oda, hogy a hasonlíthatatlan és csalhatatlan *Institutio* és *Defensio* szerinti Új-Jeruzsálemet a maga valóságában fölépítse. Vérszemre kapván a vezértelen lutheránusokra is rá támadt. (*Bpesti Szemle* : XVII. 241.) Másfelől felkészítette híveit a „bálványimádó“ pápisták elleni élet-halál harcra, mely gyászos küzdelem megakasztá az addig diadalmasan előnyomuló szabad eszméknek fejlődését az egész vonalon ; végpusztulásra juttatta a szépen indult reformációt nem egy országban és végtelen nyomorba döntötte másfél évszázán keresztül Európát. Mert amott a fanatikus francia támadást a spanyol vakbuzgóság fekete gárdája, Loyola tanítványai fogták föl. A kálvinizmus és jezsuitizmus, az Augustinusi orthodoxia e két édes iker szülötte (*Révész* : 299. 300. *Lecky* : II. 24.) egyik Jézust, másik Máriát híván segítségül, a zászlókon „Ad majorem Dei gloriam“ és „Isten dicsőségére“ jelszókat lobogtatva, hasonló, bár nem egyenlő fegyverekkel vívta meg az irodalom és forradalom terén a vallási és politikai szenvedélyek legborzasztóbb harcát. Fegyverzőrej és Kálvin szerénti épületes hitviták fülrepezítő lármája közt magasan burjánzott fel és kedvére tenyészett mindkét oldalon a legsivárabb és leggyümölcselenebb orthodoxia. A Kálvintól megvetett, sőt gyűlölt és üldözött világi philosophusok, köztük a dicső Descartes, Locke és

Voltaire, a Castellio fegyverét fölemelő Cluten, a Szt.-Ágoston tekintélyét leromboló Bayle s a vallásszabadság legékecsszólóbb apostolai-ként fellépő Tillotson, Milton és Chillingworth, alig-alig tudták az orthodoxia hátraszorításával s erejének megtörésével a dogmatikai hiszékenység mélyseges örvényeibe merült emberi értelmet megmenteni és fogékonyra tenni az újabb civilizáció számára. (V. ö. *Lecky*: II. 43—106. *Buckle*: Anglia műv. tört. IV. VII. VIII. és IX. kt. *Nisard*: I. 296. 310. 314. *Lang*: Ker. dogmatika. 213—216. *Révész*: 255. 299. stb.)

Végig vezettük a szives olvasót Servet tragikus sorsának összes általánosabb érdekü részletén. A theologiai oldal bővebb tárgyalását mellőztük. Csaknem oly kevéssé törődik azzal a mostani olvasó közönség, mint a mily kevéssé értett hozzá 340 évvel ezelőtt a Servet felett ítéltre egybegyült genfi tanács. Mily fölösleges munka, mily hiában való fáradság lenne a mai felvilágosultabb korban e rég elmúlt theologiai eszmék fejtegetése, jellemzőn megvilágítja az a tanulságos körülmény, hogy már 30 év előtt maga Kálvin életírója Servet theologiai hibáit, melyek ma épen oly formán hangzanak, mint Luther, Kálvin vagy Szent Ágoston tévedései, a Servet erkölcsi jellemét és magánéletét befeketitő gyanúsításokkal helyettesítette.¹⁾ Sőt annyira ment e részben az orthodoxia híres vezérférfiának a felvillanó igazság fénye előtt meghunyászkodása, hogy a háromságot egyenesen megtagadó s az eleve elrendelést neveltséges képtelenségnek állító Szilágyival szemben egyetlen elítélő szóra sem méltatja ama súlyos hittagadást s ócska ruhaként veti el jó magától is a praedestinatiót, mely pedig, mint jól tudjuk, az igazi kálvinizmusnak épen a legkiválóbbik ismertető jele. (V. ö. *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1120.)

Közönséges bünösként ítélte tehát halálra a nem-theologus genfi tanács az unitarizmus határaiba áttévedt katolikus eretneket; és tette ezt főkép a svájci theologusok által támogatott Kálvin ösztönzésére, ki magára és tisztársaira vette mind a törvényszéki tárgyalásnak folyamán, mind később az ítéletet védő *Defensio*-ban a „tudománybeli derék, azaz főfő vádolás“ bünsúlyát. Mint fennebb a Révészféle nagy vitában láttuk: ennyit maga Kálvin történetírója is beösmér.

Hogy a Servet elleni egész eljárás a lehető legigaztalanabb volt, abban manap már az összes jelesebb történetírók megegyeznek.

Porter szerint: az egész Servet elleni pör embertelen volt, valástalan, kereszténytelen, vagyis inkább keresztényellenes; egyenes ellentétben állván Krisztus szellemével és példájával; egyenes ellentétben minden rendelettel, melyet ő és apostolai valaha vallottak és ellentétben összes alapelveivel az evangéliumi erkölcsiségnek. Nem az újzealandi kannibálok közt történt ez — így fűzi tovább elmékedését a

¹⁾ Még magával Kálvinnal is ékecsszólón kimondatja: „Servet megbüntettetett nem mint valami szakadár (értsd: eretnek), hanem mint egy csupa istentelenségből s rettenetes káromlásokból alakult szörnyeteg.“ *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1081.

nyiltszívű presbyterianus lelkész — a kik kivégezik előbb áldozataikat, *mielőtt lángokra tennék*; nem az amerikai vörösbőrüeknél, kik csak a harcmezőn vérszomjasok, de nemeslelkűen vendégszeretők a békés utazókkal szemben; nem az izlam követői közt, a kik karddal terjeszték ugyan egykor a pogány hitet, de mohamedán testvéreiken nem kegyetlenkedtek, sőt türelemmel viseltetnek saját birodalmukban a más vallásuk iránt is. (*Servet a. Calvin: 32. 35.*) — Készakarva hagyjuk el a szókimondó angol további szellemes egybevetését.

Hallam, híres angol történetíró, szerint Kálvin tette ép oly sok sulyosbító körülménnyel bír, mint bármely más eretnek-kivégzés. (*Lecky: II. 51.*) Gibbon inkább megbotránkozik az egyetlen Servet kivégeztetésén, mint Spanyolország és Portugál valamennyi auto-da-féinek hekatombáin. Kálvin üldözési heve a személyes rosszakarat és talán irigység kifolyásának látszik. Ő képes volt bevádolni ellenfelét közös ellenségük, a kath. inquisitio előtt s csakhogy lesujtsa őt, megsértette a levéltitok szentségét. Az üldözés kegyetlenségét sem mentheti az egyház vagy állam veszélye; mert a Genfen csak átutazó Servet nem terjesztette sem magános, sem nyilvános körben elveit. (*Decline and fall of the Roman Empire: 191. 1831. Miscellan. Works: III. 456. 1796. — Porter: 50.*)

A magyar tekintélyek közül Dunamellék érdemes püspöke következőleg itél Kálvin tettéről: Ez iszonyú eljárás kitörülhetetlen foltot hagyott Kálvin jellemén. Valóban sötét történet elejétől végig! A francia reformatio vezére a francia inquisitio véreibeit egy régi barátjának, ki tőle eltérő véleményben merészelt lenni, nyomára vezet. . . Talán a vetélytársak féltékenysége által sugallva, s méltán keletkezik a sötét gyanu, hogy személyes ellenségeskedés szövetkezett a hit tisztasága iránti buzgalommal Servetus elvesztésére. Másokban Kálvin tudta túrni az eretnekséget. Tudjuk, hogy türelmes, sőt barátságos levelezést folytatott Laelius Socinussal és sohasem jutott eszébe őt megégettetni. . . Bizonyos, hogy a kit gyűlölt, azt engesztelhetetlenül gyűlölte és halálig üldözte. (*Bpesti Szemle. XVII. 238. 239.*)

Végül maga Révész Imre a fennebbiekkel egybehangzón szintén így kiált fel: „Nem hiszem, hogy volna csak csak egy is e lapok olvasói között, ki Servet halálának történetét a legőszintébb részvét és megindulás nélkül olvasta volna s *kárhoztató ítéletet ne mondna azok felett, kik ez embertelen ténynek szerzői valának.* Valóban Servet halálának napjára is elmondhatjuk a költővel: „Vajha kienyésznek ez a nap az idők folyamából s ne hinnék azt, a mi ekkor történt, a késő századok.“ Az túl van minden kétségen, hogy Servet kivégeztetését sem a humanismus, sem különösen a valódi kereszténység elveivel igazolni nem lehet; *a romlatlan emberi szív pedig minden érzelmével fellázad az ellen.*“ (*Kálvin élete: 197.*) — Eddig tart orthodox történetírónknál a már többször jellemzett szíréhang Valamivel alább már ezt találjuk:

— Sokan . . . nem annyira a protestantismust vagy épen a genfi reformált egyházat, mint sokkal inkább magát Kálvint teszik e miatt felelőssé. És ez nemcsak a történelmi, hanem általában minden igazsággal merőben ellenkezik. *Kálvin egyénisége a Servet iszonyu vég-*

sorsára nézve egészen ártatlan . . . A legnagyobb tört. tudatlanság mondhatja azt, hogy Servetet Kálvinnak Genfben zsarnokoskodó hatalma vitte a halálra. (U. o. 199. 200.) — Ime a széphangu nyilatkozatok mögött rendszeren előbukkanó szirénafark: az „igazságnak“ csupaszon szégyenkező orthodox oldala!

Hogy Servet az igazságnak bárminő mértékével mérve is nem lehetett hibás Kálvin előtt, az Szilágyi Ferencznek Révészszel szemben hangoztatott okaiból is eléggé kitűnik. Még világosabban kitűnteti ezt magában a perfolyamban a törvényszék hosszas habozása, az új meg új oldalról összeszedett legkülönfélébb vádak (hátha valamelyikben meghotlik a magára hagyottan védekező fogoly) s végre is az idegen tekintélyek, a vizsgálattal nem ismerős „fogott bírák“ döntése a sokfélekép összekuszált nehéz ügyben: mindez a legmeggyőzőbben bizonyítja, mily gyöngé lábön állt még saját felei előtt is Kálvinnak Servet ellenében keresett igaza. Kálvin barátai végre is természetesen a Kálvin kedve szerint billentették le az igazság serpenyőjét. Apró szolgálatokkal szokták akkoriban is meg-megerősítgetni a hasznos barátságot. . .

Servet nem volt büntethető a 22 évvel előbb Hagenauban kiadott „*De Trinitatis Erroribus*“ cz. híres könyvért, mert már egyszer meglakolt érette mind Németországban, mind Svájcban, Bázelen. Mellesleg mondva a lutheránus büntetés egyszerűen csak száműzésből állott.

Servet nem volt büntethető a később bizalmas uton Kálvinhoz küldött másik theologiai munkáért sem. E műről hallani Kálvin véleményét akart 1546-ban Genfbe utazni. Belőle készítette később a *Christianismi Restitutiót*. A tudós Kálvin sem kritikájával, sem felvilágosító észrevételeivel nem törekedett leverni barátját e végzetes munka kiadásának szándékáról. A kezéhez kapott kéziratot is eltette, majd mikor írója ellen hasznát veheti, alkalmas időre. Hiában kérte vissza Servet bár csak átnézésre, vagy legalább egy-két hely kijavítása végett. „*Hoc doleo — így ír 1548-ban Kálvin egyik tisztársához — quod per vos non licuit emendare locos aliquot in scriptis meis, quae sunt apud Calvinum.*“ (*Trechsel*: I. 118.) Trechsel Kálvin magánleveleire támaszkodva ugyanekkor kifejti a Servet ellen már készülő bosszútervet, miről a debreczeni történetíró hallani sem akar.

Servet nem volt büntethető Popin, Viret, Kálvin, Capito, Melanchthon s még egy-két prot. hittudóshoz írt magánleveleiért sem, melyekben a protestantismus közös jogával élve a tudósok nyelvén, latinul, vizsgálta a hit egyes kérdéseit; bátran és őszintén közölte meggyőződését és kételyeit s barátságos megvitatást kért azok felől. Sokszor a merészebb hangtól sem riadt vissza; ámde ki kell emelnünk, hogy ő kritikai vizsgálódásaival sohasem botránkozott meg a tudatlan köznépet, a mit Kálvin tanítványairól el nem mondhatunk. S a tudós fejtegetésekben nyilatkozó szabadabb szellemért épen a legmerészebb tollu mesternek volt legkevesebb oka megharagudni.

Servet nem volt Genfben büntethető az 1553-ban francia terü-

leten, s így tehát ellenséges földön, kiadott *Christianismi Restitutio*-ért sem. Ha már Kálvin privilegiumának is tekintette, hogy a katolicizmust csupán az ő tábora ostromolja, meglegedhetett volna a napvilágra jövő mű elkobzásával, a mit teljesen elért a Lyonba és Frankfurtba küldött denuntiáló levelekkel. A mit még ezenfelül tett, a katolikus inquisitionnak Servetre uszításával, a menekülő idegen alattvalónak sajátkezüleg börtönbe juttatásával, a genfi közvélemény, a genfi törvényszék s a megkért svájci theológusok kedvezőtlen informálása, sőt terrorizálásával, — mindezek egyedül csak magának a bosszuálló Kálvinnak, a vetélytársat nem tűrhető s minden ellenvéleményt lábbal tipró „legnagyobb reformator“ gyarló emberi indulatainak róhatók föl; de Servet bűnössége jeleihez nem tartózkodhat.

Nem lehetett Servet hibás Kálvin szemében a katolicizmus megtámadásáért már csak azért sem, mert ez okon Kálvin maga is épen ugy máglyát érdemelt volna. Viszont nem lehetett hibás a protestantizmus hibáinak feltárásáért sem; mert ily souverain joggal Kálvin az összes katolikus hittudósokat, köztük magát a Genfen keresztül utazó s a diktatort meglátogató „világhírű Sadolet bibornokot“, az ő „tudós ellenfelét“ is irgalom nélkül megégezte volna. Sőt, a mi legfigyelemre méltóbb, a jó Kálvint magát is a nagy Luther ugyanezen okból máglyára küldheti vala.

Nem marad más egyéb hátra, mint az, hogy a fenhéjazó, hatalmas Kálvin a nagyhirű, független gondolkozású tudóst, ki merészen egymaga állt most a hitviták terén mind ő vele és mind a testvér lutheránusok vezérével, a szövetséges Melanchthonnal szemben; ki a protestantizmus kivivott nagy jogával, a szabad vizsgálódással élve, zavarni merte még a félelmes genfi tó vizét is: most felhasználva a kínálkozó alkalmat, minden áron megtörni, megalázni és a mi egyre megy: az egyedül üdvezítő reformáció elfogadására kényszeríteni akarta. Csupán e kétes értékű üdvös, jó szándék, kezét fogva a Servet iránt viseltető haragos féltékenység, s talán személyes gyűlölettel, magyarázhatja meg elég kielégítőn Kálvin fellépését a békés genfi utazóval szemben. A fogoly állhatatos magatartása aztán, mely a megvető kicsinylés árnyékát vetette nagy reformátorunkra s az érzékeny kudarcz helyreütésén buzgolkodó vágy, vonta maga után a mind végzetesebb ballépések egész sorozatát. A szenvedélytől elragadt Kálvin vakon rohant az előtte megnyílt és sikereit elnyeléssel fenyegető örvénybe. Utoljára csak egyszerű áldozatot látott a sokat gyötört fogoly személyében, mely egyaránt alkalmas lesz ugy a megrendült hatalom helyreállítására, mint a felülkerekedő libertinek megfékezésére. Csakis innen érthetjük meg Kálvin oly sokat mondó kijelentését, hogy ő nem viseltetett oly halálos gyűlölettel Servet iránt, hogy az egy kis szerénységgel, ha csak esztét el nem veszti, életét meg ne menthette volna. E felfogásunkat a halálítélet utolsó szavai is megerősítik.

Minden hibája tehát Servetnek csak annyiból állhatott Kálvin előtt, hogy vakmerően ellenállt mindvégig azon „tisztá és igaz tanításbeli munkáknak“, melyeket Kálvintól Isten „maga is kedvesen vett“ (*Révész*: 275.) s mely tudományt maga az Isten „jelentett ki az ő

evangéliomában“ Genf megváltójának s ezenfelül őt még „az ő ingyen kegyelméből való fiuvá is fogadta“. (Révészünk szerint a haldokló Kálvin szavai. *Kálvin élete*: 270.) Pironkodás nélkül ismerjük el, hogy mind e jeles dolgok a mi Servetünkre nem igen hatottak. Ily csökönyös megátalkodottsággal érdemelte aztán meg, hogy a debreczeni történetíró, még a XIX. sz. -ban is, számüzésre kárhoztassa. Ámde a Genfből való számüzés, ha fontolóra vesszük, csak nyitott ajtón betörés lett volna: olyan bünöstre nézve t. i., a ki végre is csak egy békés átutazó volt és soha még csak álmában sem vágyott a tövises genfi polgárkoszorura. Épen azért készséggel mentjük fel őt a mi részünkről még a Genfből számüzetés nem keserü büntetése alól is. Minket, őszintén megvallva, kárhoztatás helyett inkább tiszteletre indít az a magasztos jelenet, hogy a haláltól rettegő Servet az ő becsületes meggyőződését követve nem irt alá több mint kétszinüen Kálvin elveinek s nem állt be képmutatólag a legszomorubb szentek közé, az Úr kiválasztott népének seregébe. Távol legyen tőlünk, hogy e nem mindennapi látványt, kislelkű felfogással, konok vakmerőséggel és megátalkodott gonoszsággá minősítsük. A mi felfogásunk szerint, a genfi vértanu az ő szilárd állhatatosságával fennkölt lelkiületét, nemes gondolkozását a legmeggyőzőbben bizonyítja.

Ártatlanul ítéltek tehát halálra a genfiak Servetet; de nemcsak ártatlanul, hanem a mellett még törvénytelenül is végezték ki. Talán meglepő lesz kimondanunk, de bebizonyult tény, hogy Genfben sem Servet idejében, sem később a vallásüldözés törvényei kodifikálva nem voltak. Mikor betölt a város szép jelszava: „Post tenebras spero lucem“ s a felvilágosodás ott is leoldotta a szabad vélemény és gondolat bilincseit: hiában kutattak azon köztörvények után, melyek Servetet a létűnt sötét korban, annyi ártatlan társával együtt, Kálvin csalatkozhatlanságának áldozatává tették. Mi több, még 1553-ban a vallás ellen elkövetett bünök, mint első forum, a konsistorium elé tartoztak. A konsistorium aztán az *Edits Ecclésiastiques* rendelkezései szerint ítélte el a vétkest kisebb-nagyobb poenentiára, vagy épen kiközösítésre. Természetesen volt gondja rá a furfangos vádlónak, hogy Servet büneit a konsistorium elé ne vigye. (*Porter*: 40. 41. *Spon*: Histoire de Genève. I. 284.) Innen eredt aztán az a nem csekély zavar és felöltő ide-oda kapkodás, mely a „következetes“ Kálvin által föltett első vádsorozatokat oly tanulságosan jellemzi.

A pör folyamán egyszer Servet hivatkozni talált arra, hogy az apostoli egyházban és az első keresztények közt nem volt szokás a tanvéleményért való üldözés. Kálvin utalt ezzel szemben Justinianus kelet-római császár rendeletére, mely a niceai hitforma elleneit halálra kárhoztatja Justinian ötszáz évvel élt Krisztus után és ezer évvel Servet előtt: jó érv volt az ilyen is Kálvin kezében. A mellett ennek a Justinianusnak törvényei is csak épen úgy tartoztak Servetre vagy a genfiekre, mint akár Mohamed Al-Koránja. Ujabbkori írók valami II. Frigyes császár edictumáról is beszélnek, mint a melyen alapult volna szerintök Servet halálítélete. Végtelen szerencséjére a kálvinizmusnak, egy árva szó sem került abba az ítéletbe semmiféle

Frigyesről. Hisz ha „rettenetes következetességü“ Kálvinunk a római császár rendeletének végrehajtására szegődik, akkor első sorban magukat a bírakat, azután Genf összes lakosságát viteti a Champel mezéjére s végre önnön maga is, mint egy újabbkori Sardanapal, máglyára lép, — mert ama hivatkozott edictum a római egyház összes elleneit egyaránt a Servet végsorsára kárhoztatja. (*Porter*: 39. 40.)

Ám ha élt volna is valaha Genfben, mint egykori császári városban, Frigyes törvénye; 1535-ben a reformatio föllépésével és 1537-ben magának Kálvinnak ösztönzésére minden régi törvényt eltöröltek. Ez volt ama boldog és dicső kornak kezdete, melyben Révészünk szerint:

— A ref. vallás alaptételei Genfben állami köztörvényekké tétettek. (*Kálv. élete*: 50.) 1542. jan. 2-án újból elfogadták azokat teljes mértékben. (*U. o.* 92.) E Krisztus evangéliomából merített törvényeket Kálvin maga dolgozta ki a legnagyobb erőfeszítéssel s egy hordó bort kapott érte jutalmul. Különös figyelmet fordított Kálvin a büntető törvényekre, melyeken valódi drákói szigorúság (s ezt merítette volna Krisztus evangeliumából?) vonult keresztül. Életbe lépett e törvénykönyv s le volt ezzel rakva egy új államélet s Genf világtörténeti értékének alapja. Mindez Kálvin műve és érdeme volt, mi talán nagyobb dicsőségére válik, mint theologiai művei. (*U. o.* 93. 102. 103.)

Nos tehát, ha e törvények szerint itélték volna el Servetet, akkor is Kálvin érdeme Servet halála. Ámde az összes genfi *Edits Politiques* egy árva szót sem szól az eretnekségről vagy a vallás elleni halálos bűnökről. Így hát Servetet a fennálló törvényeken kívül itélték el s igazat kell adnunk Porternek, mikor azt mondja, hogy nem egyéb volt az egész eljárás, mint *gyilkosság, a törvényesség leple és külszine alatt*. (*Servetus a. Calvin*: 40. 41. Vesd össze az *Institutio* IV. könyvének fejtegetésével: „Az üdvösségre való külső eszközökről.“) Ha szabad oly kicsinyt a legnagyobb mellé állítanunk, épen így bántak el a farizeusok és zsidó papok is Jézussal, a kinek pörét szintén illegális formában, a törvényes bíróság megkerülésével és nem a zsidó törvények szabályai szerint vitték keresztül ellenei, a kik a „*legnagyobb*“ Kálvin eljárásához hasonlóan szintén vádlók és bírák voltak egy személyben. (V. ö. Eulenburg cikkével. *Egyenlőség*. 1888. *Szinnyei*: M. írók. II. 1471.)

Még csak egy, de talán a legfontosabb kérdésnek kell e szomorú ügy feltárásánál szemébe néznünk. Vajjon mit ér az a hires szalmaszál, melybe mint mentő deszkába kapaszkodnak Kálvin összes védő ügyvédei, midőn egyhangulag azt állítják, hogy Servetet nem Kálvin zsarnokoskodó hatalma vitette máglyára, hanem maga az érdekelt összes protestantismus és az egész XVI. sz. sötét középkorias szelleme? . . .

E kettős argumentum első fele az eddigiek után önmagától el-esik. Láttuk, hogy a Servet elleni keresetet Kálvin egymaga indította; ezért állnak a tőle beadott vallató pontokban a theologiaiak után mindjárt a „személyes sérelmek“. Mondhatni, az egész ügy az ő személyes magánügye volt, melyet fölbérelt szolgája és egy-két jó embere segítségével óhajtott volna elintézni. Majd a fogoly makacssága és a

váratlanul feltorlódo nehézségek mind szélesebb körben terjeszték el ez esemény felcsapó hullámaikat. Kálvin maga mellé vette előbb a genfi tisztársakat, majd a jó barátok segélyéhez folyamodott, a kik nem mindnyájan értettek vele egyet a végzetessé válható ügyben. Majd megszólaltak a távolabbi tisztelők is, de csak a teljesen befejezett tény után, midőn a Kálvin ellen felzúdult közvélemény árját kellett lecsillapítani s világosan kitünt, hogy a protestantismus vezérének elismert ballépése magának a reformatiónak hitelét megrendítené. Nem csoda tehát, hogy tőlük kitelhetőn igyekeztek hímet varrni a Genfben lefolyt szomorú esetre. Az is komoly figyelmet érdemel, hogy a Kálvin mellett kiadott pártoló nyilatkozatok a genfi tanács eljárását egészen szabályszerűnek és a lehető legtörvényesebbnek hitték, Kálvint magát pedig legalább is a perfolyam körén kívül állónak. Ezért látjuk, hogy maga Melanchthon kiemeli Kálvinhoz írt levelében a genfi tanács szabályszerű eljárását (re ordine iudicata) s csak ily föltevészel csatlakozik ő is Kálvin ítéletéhez. (*Trechsel*: I. 267. *Lange*: 214. *Porter*: 48.) Ugyanő Bullinger előtt csodálkozását fejezi ki, hogyan akadhatnak olyanok, a kik a genfiek szigorúságában valami rosszalni valót találjanak. (*Porter*: 48) Bern város jámbor jegyzőjét is csodálkozásra indítja az, hogy Kálvin vigyázatlanul kitette magát a közvélemény ítéletének a neve alatt kibocsátott *Defensióval*: hisz a tanács volna első sorban hivatva arra, hogy az ő saját tettének egyszersmind védelmezője is legyen. (Qui sui facti defensor esse poterat.) Nem hiszem — így nyilatkozik a Kálvin könyvében hangoztatott eretneküldözésről — hogy valami nagy köszönetet nyerhess a higgadtan gondolkozóktól, — hogy mért legelőször te kedtetted ezt a csaknem mindenki előtt gyűlöletes dolgot mintegy hivatásszerűen tárgyalni. (Ego non video, gratiam aliquam te inire posse apud sedati animi homines, quia primus omnium ex professo fere hoc argumentum tractandum susceperis, omnibus ferme invisum. *Biblioth. Gen. Cod.* 114. *Trechsel*: I. 269.)

Ime tehát föl kell mentenünk, orthodoxaink legnagyobb sajnálatára, a Kálvin érdekében oly szívesen gyanúsított protestantismust, mely szabad szellemben s oly sokat ígérőn fejlődött a nagy genfi hitvédő erőszakos föllépéséig. Csak Kálvin és az ő legszorosabb köre ítélte halálra Servetet; a „protestantismus“ pedig csupán csak azon nyugodott meg, a min már úgy sem változtathatótt. Nem élt már ekkor a bátor Zwingli, ki minden üldözésnek oly határozott ellensége volt; nem élt a nyiltszívű Luther, kinek egyenes lelkét fölháborította volna a protestáns inquisitor furfangos eljárása. (*Porter*: 75.) A kik nyomukba léptek, készséggel fogadták el a „legnagyobb“ Kálvin kegyes magyarázatát. Hogy a kath. törvényszéktől rettentő eretnekségiért szintén elítélt spanyol gonosztevő meglakolt elvégre iszonyu vétkeiért: az istenfélő genfi tanács a rendes, szabályszerű és törvényes vizsgálat után elítélte őt, „nem mint valami eretneket, hanem mint egy merő istentelenségből s rettenetes káromlásokból alakult szörnyeteket“. Talán még szíves olvasóink közül is nem egy nyugodt lélekkel aláírt volna a „legHITELESEBB helyről“ és egészen hi-

teles formában kállított nyilatkozatnak, mely oly finoman vonja meg a kath. és prot. hitvédelem közti különbséget. Ugyan kinek juthatott volna eszébe a „*pia fraus*“, „*ad Dei gloriam*“, „*finis sanctificat*“ s több ily orthodox hangzásu jelszavaknak utána nézni a fényes evangéliumi táborban, mely annyira tüntetőleg megveté a „bálványimádó“ katolikusokat. Csupán csak azok, kik a szinfalak mögé pillantottak, lázongtak egy ideig a trónusát köztük felütött pápa ellen a szabadabb svájci városokban. Ámde a Kálvin által felszított orthodox reactio diadalmasan leverte őket. A szelid Sulzer, Castellio, Curio, Cellarius stb. mihamar sok időre — örökre elhallgattak. Bern a Kálvintól üldözött Gentilis vérével pecsételte meg az igazhitőséghez csatlakozását. (*Nisard*: I. 300. 314.) Bazel is Béza és Kálvin felszólítására kemény fenytékkal nyomta el a főiskolában meg-megnyilatkozó szabad szellemet. S itt Erazmus és a független gondolkozás klasszikus hazájában történik az a jellemző eset, hogy az uralomra kapott vakbuzgó fanatizmus hatáságilag földülje néhány év múlva a köztiszteletben elhalt Joris Dávid sírját. A senyvedő holttestet kiteszik közszemlére s azután hóhérkézzel égettetik meg eretnek irományaival együtt a protestáns orthodoxia nagyobb dicsőségére. A szerencsétlen tévelygő holta utáni vádlói szerint életében magát isten fiának képzelte, hite szerint agyában az isteni bölcsesség lángja lobogott, nem hitt az angyalokban és nem félt az örögöktől. S mi mindezeknél szörnyebb, merőben tagadta minden pokol létezését s az eget is egészen másnak nézte, mint az egyedül csatlakozhatatlan Kálvini bölcsesség. Még azt is megjósolta, hogy holta után három évre föl fog támadni sírjából, a mi ime csakugyan pontosan beteljesedett. — Szóval, szegény Joris Dávid még a másvilágon is rettenetesen meglakoltál s szerető családodat a kétségbeesésbe űzted, a mért hat évvel előbb a tőled sohasem látott genfi áldozat érdekében a genfi diktátor hatalmaskodása ellen névtelen kinyomtatott leveleddel intőleg felszólaltál! (*Wallace*: III. 548., 549. *Trechsel*: I. 55.)

Kálvin komor, rideg szelleme, Kálvin sötét gondolkozásmódja tetszik meg ez ó-testamentomi jeleneten. Ámde mily egészen más, köröskörül derüs kép ötlük szemünkbe, mihelyt a genfi reformatio kopár sziklátitól elfordulva a skolastika szoros pályáiból csak jment kikölt, szabadon ujongó, új életet élő, ifju Európára tekintünk.

A XV. sz.-ban fölvirult renaissance megtermékenyítette az emberiség elméjét a pogány ó-kor hallhatatlan szellemkincsével; a XVI. sz.-ban megszületett reformatio a keresztény ó-kor legszentebb érzelmvilágát ébresztette fel ujjalag a szivekben. Kigyult a haladás tűzoszlopa az ígélet földé felé sivar homok pusztákon át vergődő emberiség fölött. A szégyenletes elmaradás tudatára ébredt közmívelődés hatalmas léptekkel siet előre. Megható a legjobbknak buzgó és önzetlen fáradozása az elhagyatott, szegény és tudatlan nép érdekében. Megható az új evangélium kijelentése, mely szentté nyilvánítja a lélek örök jogait, a szív és elme mívelését, s az újra szabadon föl lélegző emberiséget egy közös nagy családban, Jézus Krisztus földi anyaszentegyházában forrasztja össze.

Hány meg hány nemes alakra mutathatnánk, kik mindannyian méltó képviselői e szép, dicső kornak; kik nem azért gyujtották meg az evangelium lángjánál a ragyogó égi szövétneket, hogy annak csak égre ható füstjében és kormában gyönyörködjenek. A nagy Zwingli, Luther és Erazmus útmutatása nyomán egész tábora tör előre a Krisztus-követő jámbor keresztényeknek. Nem tartóztatja fel tövis, nem törheti meg fáradság, éhség és szomjuság kínos gyötrelme őket; nem riasztják vissza az irigység, babonáság és tudatlanság leggonoszabb vadállatai. Az ájtatos sereg lankadatlan kitartással siet az evangelium fölélt ösvényén a szent égi tájak felé. Ki merészelné e magasztos törekvést kislelkűen kijátszva meggátolni? A mind meredekebb utakon lelkesülten előhaladó kereszténységet az évig érő fenséges ormok közt föltartva, a becsmérelt kath. egyházi atyáktól levett tudós sophismákkal, zengzetes szent szitkokkal, kegyes kárhozatfenyegetésekkel s a mi mindezeknél hatásabb: rendszerbe szedett zsarnoki erőszakkal a rég elhagyott, egyedül üdvözítő dogmatizmus Krisztus-tövisekkel rakott mezejére ugyan ki merészelné még egyszer visszatéríteni? . . .

Vajon a híres genfi hithős, a debreczeni történetíró „rettenetes következetességű“ és „ércskemény lelkületű férfiak“ (*Révész*: 88. 304.), ama „legtudósabb“ és „legnagyobb reformátor“ a legvalódibb képviselője az újjá született XVI-ik századi kereszténységnek? Az a Kálvin, ki Genfet egy mellét verdeső szenteskedő és képmutató barát-klastrommá alakítja, ki maga is épen olyan kemény bosszuálló lesz, mint az ő istene ¹⁾; kit Pálból Saulussá változtat a Champel mezejét befertőző keresztény vér s ki Servet gyászos hamvaitól kezét mosogatva tele torokkal dicsőíti az együgyű tudatlanság *kegyes* törvényszékét, mely voltaképp mit sem tett egyebet, mint tüskén-bokron keresztül vakon követte a csalhatatlan prófétának intő útmutatását. . .

Nem I. Miksa császárra esik-e inkább tekintetünk? A keresztény uralkodók diszes sorában méltó utóda annak a Rómát védelmező II. Frigyesnek, kit a pápák sorban kiátkoztak s a kinek legbuzgóbb végrehajtóját ünnepelik orthodox atyánkfiai a nagy Kálvinban. Vajon ez a „legnagyobb“ Kálvin képviseli-e hűebben Krisztus kereszténységét a XVI. sz.-ban, vagy pedig az az uralkodó, ki az apostoli kettős keresztet tartván kezében, nyíltan kimondja: „A válásügyeket nem lehet karddal eldönteni; Krisztus és az apostolok másként tanítottak. A fejedelem nem követ el nagyobb gonosztságot, mintha alattvalóinak lelkiismerete felett akar zsarnokoskodni.“ (*Farkas József*: Prot. egyháztört. Bpest, 1881. 27.)

E fenségesebb alakhoz csatlakozik mindjárt Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király, kinek szép szavai szerint: isten magának tartotta fenn a lelkiek fölött való uralkodást és a ki a

¹⁾ Vesd össze Kálvin ékesen leirt poklával: „Minekutánna pedig az Istennek kemény bosszuállását az megvetettek ellen semmi képiro eléggé ki nem pingálhatja . . . öröktől fogva megkésztetött a kénkőves tűz és fáknak soksága és az *Urnak lehellet* mint az kénkőves pa'ak az meggyújtásra.“ *Institutio*. III. kv. 25r. 12. (Szenczi fordítása.)

mit nem hitt a keresztnek, elhitte azt az unitárius Békésnek. (*Szádeczky*: Békés Gáspár. 92. Kovacsóczy F. 18.) Amott Hollandiában Orániai Vilmost látjuk, ki az unitárius Prescottt elismerése szerint a vallásszabadságnak leglelkesebb védője volt s ki „a vallási meggyőződés teljes szabadságát elidegeníthetlen emberi jognak tartotta.“ (Olcso könyvtár. 222. sz. 55.) Hozzájok csatlakoznak IV. Henrik francia, Zsigmond lengyel, I. János magyar király, Bölcs Frigyes szász választó és János Zsigmond erdélyi fejedelem. Vajon nem ezek méltóbb képviselői Krisztus szellemének a XVI. sz.-ban, mint a komor, rideg genfi zsarnok? S vajjon nem inkább a „pogány“ törököket mutathatók fel nagyobb igazsággal hű követőiként Krisztus szellemének, kik a nagy Szuleimán birodalmában teljes vallásszabadságot engedtek a kereszténységnek; míg a Kálvin orthodox protestantizmusa vakmerőn félretévén az evangéliumot, a legembertelenebb üldözést írta fel véres zászlajára és az evangéliumi szabadság szép neve alatt rabságra verte magát a szabad gondolkozást; e szent cél szolgálatában nem szégyelte a házról-házra kémkedő erkölcsi rendőrséget alkalmazni, e leggyűlöletesebb zsarnokságot, mit valaha emberi vakbuzgóság kigondolt (*Nisard*: I. 298.) s szentesítette a pokol legundokabb fajzatit: a censurát, máglyát, szégyenkövet és ördögűzést. A kereszténység legszentebb jogát ellenben, a lelkiismeret szabadságát, a józan ész iszonyu aberratiójával ördögi hitágazatnak mérszelte nyilvánítani.

Fülöslegesnek tartottuk a vizsgálat alá vett kérdésben bizonyítékainkat csak Kálvinunk közvetlen környezetében keresni. Avagy ki ne tudná azt, hogy az ó francia szellem egyik főekessége az egyenes tiszta szó szeretete és ama merész bölcselet volt, mely mindent megbírált és soha semmin se ütődött meg. Vajjon Kálvin hivebb kifejezője hona ezen szellemének vagy pedig Valois Margit, Renée hercegnő, Marot Kelemen, Dolet István, Ronsard, Rabelais és Hospital, Du Tillet kanonok, Petit Vilmos püspök, Paumier érsek, Duperron bibornok, kik a papzaklató hires Jean de Meun, Guillaume de Saint-Amour és Wessel János utódaiként mindannyian barátjai voltak a keresztényi türelmességnek, Erazmus, Ramus, Du Bellay, Castellio s más bölcselőket nem is számítva? (*Nisard*: I. 164 176. 237. stb.) Hallgatni fogunk Zwingliről, nem szólunk az ifju, szabadelvű, lelkes *Bullingerről*, ki még a pogány ó-kor bölcseivel is szellemi közösségbe lépett (lásd *Lecky*: I. 438.); de lehetetlen hallgatással mellőznünk magát az *ifjabb Kálvint*, ki első önálló irodalmi művét a vallástürelem védelmére adta ki, sőt nem sokkal később élete fő művét, az *Institutiót* is, e nemes célra szentelte. (*Révész*: 13. 27. *Bpesti Szemle*: XVII. 214.) Tartozunk az igazságnak azzal a kijelentéssel, hogy a *Defensio* szörny-eszméi még e kitünő mű későbbi kiadásában sem találtak fölvetelre. Könnyen meg lehet tehát látni, hogy az *eretnekégető* „ördögös Kálvin“, a „genfi csaló“ (impostor, Rabelais nyers kifejezése szerint *Nisard*: I. 264) még csak saját honfitársai előtt sem lehetett kifogástalan hű tolmácsa a XVI. sz.-beli kereszténységnek. S egy lépéssel tovább menve azt is megláthatnók, hogy éppen

magok az igazi genfiak mind halálig lelkes védelmezői voltak a lelkiismereti szabadságnak a rajtok türelmetlenül zsarnokoskodó kálvinizmus ellenében.¹⁾ Fölöttébb tanulságos látni, mint változik át a rajtok szép szerivel erőt venni nem tudó s *Isten dicsőségére* minden áron uralkodni vágyó Kálvin a XVI. sz. legeszesebb reformátorából lassanként az üldözés legkegyetlenebb apostolává.

(Nyolczadik közl. köv.)

KANYARÓ FERENCZ.

¹⁾ Vesd össze: „Szükségesnek látszott, hogy a polgárok újból és egyenként nyilvánítsák a reformatio tantételei és alapszabályai iránti hűségüket. Igen számosan voltak, a kik vagy semmit, vagy egyenesen nemet feleltek; egy egész utcának lakosai pedig határozottan kijelentették, hogy sem a várost el nem hagyják, sem az efféle lelkiismeretbeli kényszerítést el nem tűrik.“
(*Révész*: Kálv. élete. 60. Lásd még a 45. 52. 199. 204. 211—213. stb. lapokat.)

Párisi levél.

Páris, 1894. márt.

(A párisi consistorium újabb meglagadása Roberty kinevezésére nézve. Wagner lelkész genfi értekezései és beszédei. Sabatier tanár értekezése a theol. társulatban)

Szerkesztő ur!

A párisi consistorium jan. 26-án ült össze, hogy határozzon Roberty lelkész megerősítésére nézve, kit az oratoire-i gyülekezet az előbbi visszautasítás ellenére is újra megválasztott és kinevezésre most már harmadszor felterjesztett. A consistorium többsége e választást sem erősítette meg, a mi a legkinosabb benyomást tette. Hanem mégis némi javulást mutat a mostani szavazatok eredménye. S a mint egy párisi politikai nagy lap megjegyezte, remélni lehet, hogy az oratoire-i egyházközség kitartását végre is siker koronázza. Az 1893-iki két szavazás alkalmával Roberty csak 8 szavazatot kapott 16 ellenében, a januári szavazáskor pedig 11-et 13 ellenében, 3 lap meg üresen adatott be. A jövőkor tehát elég lesz, ha 3 vagy 4 szavazattal többet kap, hogy így ez a kinos ügy véget érjen.

A vallásügyi minister, kinek szava lett volna e dologban, tartózkodott a beavatkozástól. A következő felterjesztéskor az egyetemes consistorium helybenhagyásával talán véget vet ez ügynek.

Ebben éppen nem lenne semmi meglepő, mert makacs magatartása, melylyel az oratoire-i gyülekezet kívánságát már három ízben megtagadta, általánosan elégedetlenséget keltett a francia protestánsoknál. A mérsékelt orthodox lapok élesen irnak a consistorium zsarnoksága miatt és következetlenséget vetnek szemére, midőn azt, a kit kíséretű lelkésznek kinevezett volt, most nem akarja rendes lelkésznek megerősíteni. Az egyik lap „La vie nouvelle” című azt mondja: „A gyülekezetek jogát tiszteletben kell tartani; ha Roberty elfogadható volt, mint kíséretű lelkész, nem lehet el nem fogadható, mint rendes lelkész.” Még a szélső orthodox lapok sem mondanak semmit ez ügyre nézve. Valószínűleg úgy találják, hogy azt nem lehet védelmezni.

Ez a legokosabb eljárás volt részükről, de nem lehet tagadni azt is, hogy félték a protestáns közvéleménytől. Mi reméljük, hogy ez ügy végül is jó megoldást nyer.

Ez elszomorító egyházi ügygyel szemben, mely eme párisi nagy egyházközséget foglalkoztatja, hadd jelezzek egy nagy és főlemelő sikert, melyet Wagner lelkész Genfben ért el. Ot a szabadelvűek gyü-